

ממזר ממשפחה טובה

הרומאן הארוך "טום ג'ונס"¹, המשתרע על מאות רבות של עמודים, והמלא וגדוש מאורעות, הרפתקאות, הפתעות וארועים מארועים שונים, נתפרסם לראשונה בשנת 1749, ועד היום לא נס ליחו. והפלא ופלא, אפילו הגירסה הקולנועית המודרנית של הרומאן היא יצירה מרהיבה, שעה שרוב הרומאנים האפיים הגדולים סורסו בקולנוע באכזריות — כמו "מלחמה ושלום", כמו "ד"ר ז'יוואגו". החיוניות של "טום ג'ונס" גברה על הכל, אפילו על מימד הקולנוע. וסיפור חייו של מחבר הספר, הנרי פילדינג, (1707-1754), והדרך בה הגיע לכתיבת רומאנים — אינם נופלים בעניינם מן הספר, שגיבורו, אגב, ניחן בכמה קווי אופי של יוצרו. פילדינג הכיר בחובו לסרוואנטס, והרבה כבר נכתב על הקירבה שביניהם; פילדינג העריץ את שייקספיר — "הו, שייקספיר! לו קולמוסך בידי!" — אומר הוא בפייסקה מסויימת ב"טום ג'ונס"; אך ייתכן שללא סמואל ריצ'ארדסון לא היה פילדינג מגיע לעולם לכתיבה רצינית. הנרי פילדינג, בן למשפחה טובה, לא היה לאביו עוד כסף לשלם עבור לימודי בנו, והצעיר בן העשרים הגיע ללונדון. האב הבטיח לשלוח לו מאתיים לירות שטרלינג לשנה, אך לא שלח אותן; פילדינג הצעיר נאלץ לעבוד לפרנסתו. כך נפתח השלב הראשון של הקאריירה הספרותית של אחד מגדולי הרומאניסטים האנגליים. בשלב ראשון זה לא כתב פילדינג רומאנים; יתרה על כך, בשלב ראשון זה לא כתב פילדינג כלל יצירות בעלות ערך קיים ועומד. בשנים 1727 עד 1736, כלומר, משנת חייו העשרים ועד לשנת חייו העשרים ותשע, כתב פילדינג לא פחות משמונה-עשר מחזות, בעיקר קומדיות וסאטירות. הוא חי חיים עליונים ואת הסכומים שהרוויח בכתיבתו הוציא בקלות ובמהירות. החיפזון שבכתיבה לא היה תמיד לטובת העניין, כפי שיעיד הסיפור הבא: במחזה אחד משלו היתה סתירה מסויימת באחד המעמדות, אשר נתעלמה מעיני המחבר. אולם השחקן הגדול גריק, שעמד למלא תפקיד בהצגה, הרגיש בצרימה ויעץ לפילדינג להכניס שינוי ברגע האחרון לפני הצגת הבכורה. פילדינג שתה כוסית במסבאה, התעצל, ואמר לגריק שלא כדאי לטרוח; בין כה וכה הקהל לא ירגיש בדבר. אלא שהקהל היה רגיש יותר ממסבר הסופר, ואף נתן ביטוי קולני לאי-שביעות רצונו. —

האמנם חשו בדבר? אמר פילדינג בתימהון לגריק, כשזה בא לספר לו את המאורעות האחרונים.

זו אינה אלא אפיזודה משעשעת, אולם היו לו לפילדינג גם התנגשויות רציניות יותר: בסאטירות שלו ובהתקפותיו על הממשלה עורר את זעמו של סיר וולפול, ראש הממשלה; וזה האחרון חיסל את הקאריירה של פילדינג כמחזאי סאטיריקן ע"י חקיקת חוק צנזורה על התיאטרון. היה זה בשנת 1737. פילדינג התרכז שנים מעטות בכתיבה עתונאית, ואף עסק בתרגומים. במקצועו היה משפטן, ובמשך הזמן רכש לעצמו עמדה מכובדת בשל יושרו האישי ואחריותו. הוא גם חיבר ספרי משפט.

והנה נפל דבר בספרות האנגלית: סמואל ריצ'ארדסון, מדפיס קטן ובלתי ידוע, פירסם את הרומאן-במכתבים "פמלה"² (1740). הספר זכה לפופולאריות עצומה. הדים מאותו זמן מספרים על כך, כי הגברות העדינות היו מראות זו לזו את כרכי "פמלה" שברשותן, כדי להפגין שהן קראו את הספר שכל אחד מדבר עליו; וכן נמסר לנו, כי מי שלא קרא את "פמלה", לא היה יכול להבריק בחברה, שכן זה היה אחד הגושאים הראשיים של השיחות. שש שנים אחר הופעתו כבר תורגם הספר לצרפתית, איטלקית וגרמנית. כותרת המשנה של הרומאן היא "שכרה של צניעות". פמלה הצנועה למופת עומדת בגבורה ובתושיה כנגד כל נסיונות הפיתוי מצד אדונה ומעבידה. הנקל לנחש מה שכרה של צניעות מופתית זו: בסיום העלילה הופכת פמלה מנערה משרתת לבעלת הבית החוקית. על כל ההתפתחויות הללו, העצובות בתחילתן והמשמחות באחריתן, מדווחת פמלה, שהיא גם בת למופת, במכתבים אינסופיים להוריה הדואגים (ולא בלי סיבה) לשלומה. אגב, כעבור שנה יצאו עוד שני כרכים נוספים, המתארים נסיונות נוספים, מסוג אחר, בהם נאלצה הגיבורה לעמוד אחר נישואיה; אך המשך זה נופל בהרבה מן הספר הראשון.

"פמלה" לא מצאה חן בעיני הנרי פילדינג. הוא ראה בכל תכונותיה הטובות והמהוללות צביעות עליונה. הספר הרגיו אותו עד כדי כך, שהוא התיישב אל שולחן הכתיבה, טבל את נוצתו בדיו סארקסטי, וכתב תשובה משלו ל"פמלה". "קנאת סופרים תרבה חכמה" — אמרו חכמינו, ומי אנו שנטיל ספק בצדקת דבריהם? הגם שהוויכוחים הספרותיים שאנו זוכים להיות עדים להם בדרך כלל אינם עשויים להעלות את הרמה הרוחנית של המשתתפים אלא לכל היותר לחדד את חושיהם באשר למציאת מילות עלבון חדשות. מכל מקום, יש כמה מקרים יוצאי דופן בתולדות הספרות, בהם קנאת סופרים אכן הירבתה חכמה ותרמה את חלקה בקידום הספרות והאמנות. אחד המקרים המיוחדים הללו הוא המקרה של פילדינג נגד

ריצ'ארדסון. כשם ש"פמלה" של ריצ'ארדסון צמחה והתפתחה מתוך אוסף מכתבים שנועדו להדריך את הקוראים באמנות הכתיבה, ולא לפס מוסר השכל, כן צמחה וגדלה תשובתו של פילדינג לריצ'ארדסון, עד שהפכה לרומאן העומד ברשות עצמו. היתה זו התפתחות בשלבים. תחילה כתב פילדינג בורלסקה קצרה בשם "שמלה". אחר כך כתב רומאן בשם "סיפור הרפתקאותיו של ג'וזף אנדרון, ושל ידידו מר אברהם אדמס"³). הספר יצא לאור ב-1742, שנתיים אחר "פמלה". ריצ'ארדסון היה אז בן 53, ופילדינג איש ריבו בן 35. ג'וזף אנדרון אינו אלא אחיה של פמלה הצנועה. כשם שאחותו מועמדת בניסיון, כן אף על ג'וזף לעמוד כנגד פיתוייה של לידי אחת, מושחתת ורמת מעלה. (כמובן שהגיבור נקרא ג'וזף על שם מעשה יוסף ואשת פוטיפר). אין צורך להדגיש, שאם מעשה העמדתה בניסיון של נערה רכה ותמימה הוא מעשה פאתטי-רגשני, הרי העמדת גבר צעיר באותו מצב מטה את כף המאזניים לצד הגיחוך. עניין אחר הוא, כי חיש מהרה קצה נפשו של פילדינג במטרתו הראשונית. נקודת הכובד של הספר עוברת מג'וזף לאברהם אדמס. וכה נקשרה נפשו של פילדינג בכומר אדמס, עד שבסוף הרומאן הבא שלו, "טום ג'ונס", הוא נזכר בו לטובה, וקוצב לו משרה טובה בנחלתו של בעל האחוזה הטוב אלורתני. העובדה המזוויה כלשהו, שפילדינג החל בכתיבת רומאנים במטרה להלעיג על ריצ'ארדסון המסכן, אינה מורידה מערך ספריו. אמנם, ההסבר לתופעה זו הוא פשוט בתכלית: כפי שכבר ציינו, חרג פילדינג עד מהרה מן המסגרת הצרה של סאטירה על יצירה מסוימת, סאטירה אשר ככל שתהיה שנונה ומשעשעת, הרי בכל זאת תישאר תמיד קשורה ביצירה המבוקרת, ללא כוח חיות עצמאי. פילדינג, כאמור, השתחרר משך התהליך של כתיבת "ג'וזף אנדרון" מן התלות הראשונית ב"פמלה"; על כן הפך "ג'וזף אנדרון" ליצירה בזכות עצמה. רומאן זה מסמל התפתחות חדשה לגמרי בדרכו הספרותית של פילדינג; דומה, רק עתה נתגלה לו לפילדינג כשרונו האמיתי, והוא המשיך וכתב עוד שלושה רומאנים גדולים אשר נתפרסמו ברווחי זמן קטנים זה מזה: "חיי המנוח יונתן ויילד הגדול"⁴) נתפרסם בשנת 1743, כלומר רק שנה אחת לאחר הופעת "ג'וזף אנדרון". לכתיבת רומאן הענקים שלו, יצירת מופת אשר השפיעה על התפתחות הרומאן האנגלי בכללותו, "טום ג'ונס", נדרש לו לפילדינג יותר זמן. הרומאן הופיע ב-1749. שנתיים לאחר מכן הופיע שוב רומאן משלו, "עמליה" (1751)⁵).

פילדינג נפטר בשנת 1754, בגיל 47. יש להניח, שאורח חייו הבלתי יציב, ועומס העבודה העצום (עבודתו הציבורית הלכה וגדלה בהיקפה)

תרמו את שלהם לערעור מצב בריאותו. שנה לאחר מותו עוד נתפרסם "יומן מסע לליסבון"⁶ — לפי עצת הרופאים נסע פילדינג לליסבון, בתקווה שהאקלים החם ייטיב לו, אך תקווה זו נתבדתה.

החשוב והמפורסם מכל יצירות פילדינג הוא הרומאן הגדול "קורות טום ג'ונס, אסופי". לכאורה, "טום ג'ונס" הוא רומאן פיקרסקי, כלומר, סיפור הרפתקאותיו של גיבור הנוסע ונודד ממקום למקום. אולם מיבנהו של הרומאן הוא הדוק ומשוזר יותר ממיבנהו של הרומאן הפיקרסקי הקלאסי. שכן ב"טום ג'ונס" מתרכבים כל המאורעות השונים, והאנשים המשתתפים בהם, ליחידה אמנותית אחת. וכל תיאור אינו עומד בודד בפני עצמו, אלא נועד לקדם את פני העלילה בכללותה. (מחוץ לאפיוודה של איש ההר, אשר הקשר בינה לבין עלילת הרומאן הראשית רופף למדי). הפרטים השונים משתלבים בתמונה הכללית. מכיוון שהמדובר הוא ברומאן ענק, בן מאות עמודים, (בתרגום העברית — 699 עמודים), ומופיעים בו אנשים משכבות חברתיות רבות ושונות, אין הישג זה מן הקלים.

ביסודו הנרי פילדינג הוא סאטיריקן. וכבר עמדו טובים וחכמים על הקשר שבין הסאטיריקן ומתקן החברה. צחוקו ולעגו של פילדינג מטרה להם — להאיר את עיניהם של אנשים לפגמים וחסרונות, שהם, למרבה הצער, נפוצים ביותר. כפי שכבר נסתבר לנו, התכונה המאוסה ביותר על פילדינג היא הצביעות. ולא במקרה בוחר הוא בטום ג'ונס בגיבור של בשר ודם, שאינו מושלם בכל המעלות כולן. יש בו חסרונות, אמנם חסרונות אנושיים מאוד. לעיתים תכופות הוא נוהג בקלות דעת; הוא אימפולסיבי, בלתי מחושב בתגובותיו. אך ליבו הוא לב זהב; ועל מעשים שבקלות דעת מכפר הוא ברוחב לב. היפוכו הגמור של טום הוא אחיו החורג, בלייפיל. (קרבת הדם בין השניים ידועה תחילה רק בלייפיל, והוא שומר על הסוד, על-מנת לגשל את טום מזכויותיו). למראית עין בלייפיל הוא צעיר צנוע ועניו, המכבד ומרומם את מר אלוותתי ונשמע בכל למוריו ומחנכיו. ואילו טום הוא מרדן מלא תעלולים. אך הרושם הראשון הוא מטעה. מעשיו של בלייפיל אינם נובעים מלב טהור, כי אם ממעיינות עכורים. את מר אלוותרי הוא מכבד עד לחנופה והתרפסות, מכיוון שהוא רוצה לרשת את כספו. בקול המורים הוא שומע, מכיוון שבדרך זו הוא מצליח לרתום אותם לקידום מטרותיו. המסכה הענווה והמנומסת מחפה על אופי מושחת ללא תקנה. לא הופעתם החיצונית של הדברים היא הקובעת, אלא הכוונה שבלב; לא הנימוס המעיד על מעל-תיהם המוסריות של בני האדם, אלא מעשיהם האמיתיים. כדי להדגיש הדגש היטב את השקפתו, שלא הברק החיצוני הוא המעיד על הערך

הפנימי, וכי קנה המידה החברתי המקובל בין האנשים אינו צודק תמיד, — מציג פילדינג את גיבורו כאסופי. וגם כאשר בסוף הספר בא הכל על מקומו בשלום, ונפתרת התעלומה האופפת את מסיבות הולדתו של טום, והעלילה המסובכת מסתיימת בכי טוב, — לא משתנה עובדת היותו של טום בן בלתי חוקי, שנולד לאמו מחוץ למסגרת הנישואין. בלייפיל, היה, ונשאר, הבן החוקי. אגב, המקרה של טום הטוב והבלתי חוקי, ובלייפיל הרע והחוקי בהחלט, מוזכר בדרך ההקבלה ההפוכה את המקרה של שני בניו השונים באופיים של האציל גלוסטר, בטראגדיה "המלך ליר". לגלוסטר בן חוקי, אדגר, וממזר בשם אדמונד. אדגר הוא בעל אופי טוב, ואדמונד גבל. תחילה נלכד גלוסטר ברשת תכניו של אדמונד, ומגרש מעל פניו את אדגר (כשם שאלוורתי התמים מאמין לשקריו הערמומיים של בלייפילד, ומגרש מעל פניו את טום); מאוחר מדי מבחין גלוסטר מהי האמת; זקן, מנוודה, בקור עיניים, אכול חרטה, הוא נופח את נפשו בזרועות בנו הטוב. המחזה של שייקספיר הוא טראגדיה, וכל השגיאות האנושיות באות על עונשן המלא. ואילו הרומאן של פילדינג נוטה לצד הקומדיה, ועל כן בשעה השתי-עשרה ממש נמנעת הקטסטרופה; ואפילו הרשעים, ובלייפיל פיל בראשם, אינם נענשים בכל חומר הדין, כדי לא להפריע לנימת השמחה הכללית. אופייני הוא, שאצל שייקספיר האח הממזר הוא סמל כל רע, ואילו האח החוקי הוא אציל הליכות וישר לב. שייקספיר האמין בסולם ערכים קבוע, אשר כל סטיה ממנו מביאה להרס ואבדון; ברגע בו הוא מדביק לאחד מגיבוריו את תו הממזרות, כבר הוא חורץ את דינו מבחינה מוסרית, ולא רק מבחינה חברתית. פילדינג, בן תקופה יותר מאוחרת, כבר אינו מאמין באותו סדר הירארכי, נוקשה, שנקבע מששת ימי בראשית ואין להרהר אחריו. נהפוך הוא הדבר: הוא מבקש להראות, כמה צביעות ושחיתות מסתתרים מאחורים המוסכמות המקודשות כביכול. תיאורם של טום ובלייפיל מעיד על המוראליסטן. תיאור הדמויות המשניות הרבות והרקע החברתי-סוציאלי מעיד על הסאטיריקן. פילדינג השכיל לירות את חיצו לעגו כלפי מטרות שאינן מתיישנות עם הזמן. כמוכן, מתעכב הוא גם על נגיעי התקופה — הן לא ייתכן אחרת. אולם בעיקר מתייחס הוא לחולשות האנושיות שהן, למרבה הצער, בנות-אלמוות. אפשר גם להוסיף ולומר, כי העובדה, שמסגרת העלילה הבנויה על סמך המציאות והתנאים באותה תקופה, אינה גורעת מן האימפקט הישיר של הספר על הקורא המודרני — מעידה על כוחו של הרומאן. למען הפירוט: כיום אין הורים, או דודים ואפוטרופסים, בעלי סמכות בלתי מוגבלת כמעט כמו אלוורתי שב"טום ג'ונס". התלות המלאה של בלייפיל וטום בחסדיו

וברצונו הטוב של אלוורתי הינה חממה טובה לכל התכונות הרעות שבלייפיל גיחון בהן: ההתרפסות, ההשפלה והחנופה הסיקופנטית, העורמה והצביעות, הפחדנות העלובה והאגואיזם שאינו משאיר מקום לשום רגש כלפי כל אדם אחר.

כיום אין בכוחו של אציל רם מעלה לשלוח שכירים שיחטפו אדם שאינו מוצא חן בעיניו ויגייסו אותו בכוח לצי. ועוד כיוצא באלה, עניינים רבים ושונים. אולם, מאחר וטבעו של האדם לא נשתנה בשנים הרבות שחלפו מאז נכתב הרומאן, אפילו נשתנו המסגרות החברתיות — לא נתיישן עיקר הרומאן כלל וכלל. אם הסיטואציה החברתית נשתנתה, הרי לא נשתנתה הסיטואציה האנושית. כיום, אמנם, אם כולא אב את בתו, כמו בעל האחוזה ווסטרן את סופיה האהובה שלו, — יכולה זו האחרונה לפנות למטרה (לפחות בארצות הנאורות). אולם הקונפליקטים האנושיים נשארו קיימים ושרירים; ויש הרבה גוונים של עריצות ביחסים שבין אדם לרעהו, שהחוק לעולם לא יוכל לכסותם ולתת מחסה מפניהם. נבל כמו בלייפילד ימצא לו גם כיום קרקע פוריה לפעילותו, ומטרות אפלות לחתור אליהן, ואנשים ישרים הנופלים ברשת כזביו. במילים אחרות, גיבוריו של פילדינג חורגים מעבר למסגרת הזמן והתקופה; על כן אין הם מאבדים מכוח חיותם גם בהישתנותם של התנאים החיצוניים.

יש להוסיף כאן, כי אין פילדינג מיוזטרופ ממורמר, כמו סאטיריקן גדול אחר, יונתן סוויפט. הוא אינו רואה את הדברים בעין זועמת, אלא בעין צוחקת. ביסודו של דבר, היה הנרי פילדינג אדם מאמין; והוא סבור, כי הטוב גובר על הרע. מבחינה זו, מעניין לעקוב אחר שתי דמויות המורים שב"טום ג'ונס" — הלוא הם סקווייר הפילוסוף, וטוואקס הכומר. שני האדונים הללו נתקבלו לשירותו של מר אלוורתי, למען יורו בינה וחכמה לשני הנערים, טום ובלייפיל, וגם יאלפו אותם בדרכי המוסר. אך בחירתו של אלוורתי בטעות יסודה: הפילוסוף הוא תככן ולא הוגה דעות, הכומר הוא שאפתן ולא ירא-שמיים באמת; שניהם יודעים למצוא מילים גבוהות ונעלות לכל שפלות שבליבם פנימה. בסופו של דבר, מקבלות ההגדרות "פילוסוף" ו"כומר" בהקשר זה מובן לוואי אירוני. כאנשים המשמשים בתפקיד של מורים ומחנכים, התנהגותם של השניים בווייה במיוחד. אמנם אין הם מצליחים, ככל שהם טורחים, לקלקל את אופיו הטוב של טום; אולם אין ספק בדבר שהם מטפחים בהצלחה את כל תכונותיו הרעות של בלייפילד. הם מזיקים לטום, וכמעט הורסים את חייו; הם גונבים את דעתו של אלוורתי. והנה, לקראת סיומו של הספר, חל מיפנה קיצוני בדרך מחשבתו של סקווייר הפילוסוף. שינוי זה בשל בו,

לאחר שהובהר לו כי הולך הוא למות. דרך המחשבה החדשה של סקווייר, והחרטה על השגיאות שבעבר, מותוות במכתב אחרון למיטיבו אלורתי, מכתב שנועד להקל על מצפון כותבו והמהווה שלב ראשון בהתפכחותו של אלורתי מן התרמית שגרקמה סביבו. והרי כמה משפטים מן המכתב הגזכר:

— — — דף אחד מכתבי הקודש ייטיב לאלפנו לקח זה יותר מכל כרכיהם של הפילוסופים בני הזמן הישן והחדש גם יחד. הוודאות בחיי העולם הבא, שהם מקנים לנו, היא סעד איתן לנפש טובה, רב יותר מכל התנחומים שאנו עשויים לשאוב מכורה הטבע, או מהבלותם של תענוגות העולם הזה ששבענו עד לזרא — — — אפלטון מסיים את פיידון שלו בהכרזה כי הטובים שבנימוקי הם בגדר סברה בלבד, וקיקרו עצמו מודה, כי יותר משהוא מאמין ברעיון האלמות הריהו נוטה להאמין בו. אשר לי, אני מודה ומתוודה שמעולם לא האמנתי בכך ברצינות עד שנעשיתי נוצרי ברצינות.

אפשר שתתמה על הביטוי האחרון. אבל אני מבטיחך שלא הייתי רשאי אלא לאתרוגה בלבד לכנות את עצמי כך בכנות. גאות הפילוסופיה השכירה את תבונתי, והחכמה הנעלה מכל נראתה בעיני כפי שנראתה גם בעיני היוונים הקדמונים, כשטות. ברם, האל הטוב הואיל בחסדו להעמידני על טעותי בעוד מועד ולהנחותני בדרך האמת בטרם אשקע במחשך גמור לעדי עד. — — —

כמובן, אין אנו מחוייבים לקבל את הדעות המובעות כאן כדעותיו של הנרי פילדינג עצמו. אולם קיימות כמה נקודות בזכות הנחת הזדהות, או לפחות, הזדהות חלקית, של המחבר עם הדעות המובעות כאן. שהרי במכתב זה עולה סקווייר בפעם הראשונה על דרך הישר, ומתוודה בפני אלורתי על העוול שהוא עשה לטום; ובכך, אם פילדינג מסכים לאותו חלק של המכתב, הנוגע לטום (חלק שלא צוטט כאן), — אפשר להניח, כי הוא מסכים גם לחלק העיוני הכללי. אגב, גם ברומאן מאוחר יותר של פילדינג, "עמליה", יש מקרה של שינוי השקפות קיצוני, מן האמונה השטחית והרופפת לאמונה השלמה. ומעניין הדבר, שבתחילת הספר תואר סקווייר כמי שנוקו מרובה עוד מנזקו של טוואקס, בשל היותו ערמומי יותר. לטוואקס יש לפחות כמה תכונות טובות כמורה — הריצות, ידענות, אורח-חיים סגפני. אלא שלמרות ידענותו הוא מוגבל וקשוח. ובסופו של עניין, סקווייר החילוני זוכה להארה דתית, הנמנעת מכומר, העוסק לכאורה בענייני שמיים.

דמות מרכזית בספר היא סופיה, גברת לבבו של טום. כשמה כן היא — נבונה וחכמה. ואכן טוב הדבר שסופיה ניחנה במידות תרומיות ובחכמה ויישוב הדעת, שכן ללא אלה היתה ללא ספק נמחצת בין אביה לבין דודתה, ששניהם אוהבים אותה ושניהם עושים הכל כדי לאמללה וכדי להשחית את אופיה. המלחמה על נשמתה ויישותה של סופיה, המתנהלת בין אביה לבין דודתה, יש בה כמה הדים לפרשת החינוך שבבית אלוורת, אם כי מדובר כאן בתנאים שונים לגמרי ובאנשים בעלי אופי שונה. אם נחזור שוב לרגע לסיפורו של ריצ'ארדסון על פמלה, לא ייעלם מעינינו ההבדל העצום שבין שתי הנערות; שעה שפמלה מתעלפת, כשמתרגש עליה משבר, לוקחת סופיה את גורלה בידיה, ופועלת. ודווקא סופיה היא שנתברכה בצניעות האמיתית — שהרי צניעותה של פמלה נובעת, בעיקר, מחישובי כדאיות.

נובמבר, 1968

הערות

1. Henry Fielding : The History of Tom Jones a Foundling, 1749.
2. Samuel Richardson : Pamela, or Virtue Rewarded, 1740.
3. Henry Fielding : The History of the Adventures of Joseph Andrews and of his Friend Mr. A. Adams, 1742.
4. Henry Fielding : History of the Life of the late Mr. Jonathan Wild the Great, 1743.
5. Henry Fielding : Amelia, 1751.
6. Journal of a Voyage to Lisbon, 1755.